Minne av Pontus Wikner

Bokutgåva

Texten ingår i *Svenska Akademiens Handlingar Ifrån År 1886. Fyrtionionde delen*, 1938, s. 23–61. Tryckt hos P. A. Norstedt & Söner, Stockholm 1939.

MINNE

AV

PONTUS WIKNER

FÖRFATTAT AV

TOR ANDRÆ

»Jag har alltifrån barndomen lefvat ett slags öfverflyglande lif och har aldrig nånsin kunnat nöja mig med den förhandenvarande verkligheten. Redan vid 8 års ålder, eller kanske rättare ännu vid 8 års ålder lefde jag en lång tid på den öfvertygelsen, att jag var konung på ett stort, stort luftskepp, som rymde minst 3,000 menniskor, hvilka alla voro mina undersåtar» (Skrifter, XI, 313). Wikners äldre bror, som var invigd i hans önskefantasier, inbillade honom en gång, att skeppet nästa dag skulle komma och hämta sin härskare till riket bortom världens gräns. Carl Pontus trodde blindt och skänkte frikostigt bort sina leksaker och böcker, som han ju inte längre behövde. När solen nästa dag som alltid gick ned bakom den dystra skogsåsen vid Vassbottens spegel, »grep mig den djupa förtviflan och jag hade min första tårlösa sorg».

Barnet förstår lek men icke skämt. Ett normalt barn har i stället förmågan att glömma den hjärtlöshet, som roar sig med att väcka illusioner och slå dem i spillror. Men Wikner glömde aldrig. Ännu efter många decennier mindes han dagen – det var den 2 augusti 1855. Ty hos honom var längtan bort, mot riket utom världens gränser, inte en ofarlig, kortlivad dröm. Den var tvång, en nödvändighet, som hade den innersta livsdriftens hela samlade energi. Den drev honom in i ett rastlöst tankearbete, som aldrig fann vila i ett färdigt system, i en fortsatt brottning med den religiösa frågan och under allt detta i en konflikt med den faktiska verkligheten, främst den han bar inom sig själv. »Jag har förklarat krig mot mitt eget hjerta», skriver han som tjugoårig (XI, 100). Den inre striden stämplade hans drag med det smärtans märke, som djupast tycks ha fäst sig i minnet hos dem som en gång sett Pontus Wikners ansikte.

Från nutida horisont ter sig Wikners evighetslängtan osannolik, ofattbar, nästan förfärande. Den utgör en så hänsynslös utmaning mot hela vår livssyn och livsvärdering, att vi ögonblickligt och instinktivt se oss om efter en psykologi, som kan bortförklara den som en anomali, ett sjukdomstecken. En lång erfarenhet har ju lärt oss, att det liljevita aldrig är en naturlig färg hos mänskliga karaktärer. Det är en hämmad livsvilja, en vilja som inte får växa fritt i verklighetens sol och sälta, som skjuter sina bleka vattenskott in i överspändhetens, dagdrömmeriets och önsketrons skumma riken. Rustad med denna enkla visdom behöver den realistiska, normala människan icke tappa självförtroendet inför vare sig genier, hjältar eller helgon. Verkligheten ger henne ofelbart rätt på någon punkt. Ty alla, som här i världen nått över det vanligas mått,

ha fått betala sin undantagsställning till ett dyrt pris.

I ett brev från informatorstiden i Harbo skildrar han för vännen Hugo sin »själsverld». Där är »ofta glädtighet och löje, men på djupet väller ändå alltid en åder af osägligt vemod. Det är det 'Eviga', som der gör sin rätt gällande» (XI, 210). Vemodet förblir under den inre utvecklingens och de olika livsstadiernas växlande melodier hans själs cantus firmus. Det yttrar sig under de tidiga studentåren ibland som stormande ungdomlig weltschmerz, då han ena stunden »lider qval, som endast kunna jemföras med sjelfva afgrundens» (XI, 101–2; 114) för att nästa ögonblick i påfallande gladlynt om ock något preciös stil utbyta små förtroenden med sina beundrande vänner. Det kan någon gång försmälta i ett mildt elegiskt känslorus, då lidandet icke längre är »ren och obemängd smärta» utan »uppblandat med himmelsstormande ljuvhet» (II, 9). Det förtätas under krisernas spänning till kval, vilkas grymma verklighet ingen kan betvivla. Då känner han sig nedbruten till kropp och själ av en börda, vars tyngd han icke är vuxen, och utstår lidanden, för vars utmålande han gärna tillgriper metafysiska kategorier, då de själsliga icke kunna uttömma saken. Ännu i mognare år, då hans inre liv dock nått en viss grad av jämvikt, ger detta vemod sin prägel åt hela hans väsen. Karakteristiskt uttrycker en lärjunge, som från åttiotalet minns Wikner i skolkatedern, ungdomens uppfattning: vi kände för honom snarare medlidande än beundran.

Att söka fastställa den yttersta orsaken till denna Wikners grundstämning är en vansklig uppgift. Det tragiska missförhållandet mellan den själsliga utrustningen: starkt fantasiliv, okuvligt pliktmedvetande, seg energi å den ena sidan och en ytterst bräcklig och ömtålig kroppskonstitution å den andra, har säkert betydt åtskilligt, särskilt i en tid, som saknade blick för den fysiska härdningens och övningens möjligheter och gärna pendlade mellan hälsofördärvande pjosk och upprörande misshandel av det kroppsliga. Försummelsen av den kroppsliga träningen hör betecknande nog för Wikner till kulturens offerväsen (II, 30). Viktigare för förståelsen av Wikners själsliv är under alla förhållanden den mening han själv såg i denna sin naturs arvedel. Känslan att icke få vandra samma vägar som andra, aldrig helt kunna dela deras glädje, att vara ensam och avsidestagen, betyder för honom det Evigas stränga och höga kallelse, utkorelsens hand, som vilade tung över honom från tidiga år.

Att inre och yttre hämningar spelat sin roll i Wikners utveckling ligger i öppen dag. Det visste ingen bättre än han själv. En kamrat hade talat om kvinnlig vekhet i hans karaktär. Beskyllningen hade han ofta hört, och den sårade honom alltid lika djupt. »Att under hela sin ungdom, mer än två decennier, dagligen hafva haft att bekämpa tysta kroppsliga smärtor ..., att ideligen höra de unga, friska, starka förlöjliga ens bristande krafter och oduglighet i manliga idrotter, utan att någonsin någon hört ett ord till klagan – knappt en gång egen moder – har det kanske varit qvinlig vekhet?» (XI, 374.) Till den fysiska klenheten, som Wikner ansåg vållad av tidiga umbäranden »i fattigdomens, brödlöshetens koja», kom en naturlig lynnets vekhet och försagdhet. Den blev icke bättre av att hemmet behärskades av en paternell myndighet, som även efter den tidens måttstock tycks ha varit i ovanlig grad hämmande och nedtryckande.

En viss gosseaktig vekhet hörde tydligen till Wikners väsen. Vännerna tala om hans blida, försynta älskvärdhet, hans milda blick och röstens mjuka tonfall, och man kan nog förstå, att sådana egenskaper för studentikos uppfattning kunde te sig som kvinnlighet. Man förstår det, när man läser om Wikners tebjudningar för sina teologiska vänner Herman Björnström och Uddo Ullman och hör de rara gossarna berömma »det magnifica, det mångfaldiga, o. s. v. thébrödet» (XI, 115). Wikner undgick icke heller att bli varmt omhändertagen av de goda, högt bildade och förstående äldre damer, som i det dåtida Uppsala upprätthöllo traditionerna från Malla Silfverstolpes dagar, och han trivdes nog i deras sällskap. »Det skulle vara ljuft att veta huru mina kaffesystrar Fröken Hammarsköld och Thekla ha det nu för tiden. Vet Elisabeth, hon [Malla Holm] har virkat åt mig en aldrasomsötaste amict, hvit som en englavinge» (XI, 413). Men Wikners ord ha här som så ofta en underton av stillsam ironi. Man har en känsla av att de skulle ha beledsagats av det vemodigt humoristiska leende, som hans vänner mindes så väl, leendet, som röjde, att

han såg och bedömde både egna och andras svagheter vida skarpare, än hans blida åthävor läto ana.

I själva verket hade Wikner även andra sidor än de ljuva och serafiska, och hans typ avvek högst betydligt från det gängse kristlig-ynglingaidealet. I studentlivet på Göteborgs nation deltog han med liv och lust, och hans tal vid fester och zwycker voro utomordentligt uppskattade, vilket säger den invigde en hel del. Det är i själva verket rätt överraskande, att en filosof av så inåtvänd typ, som helst stängde sig inne med sina egna tankar, samtidigt visar ett så utpräglat behov av sällskaplighet och gemenskap. Wikner var ingen otillgänglig stugsittare. Men han valde sina vänner och valde dem efter synpunkter, som kunde förefalla den utomstående rätt obegripliga. Man såg honom även under lektorstiden nästan dagligen efter middagen vid stambordet på Gästis i ett lag av äldre studenter, där även den dåtida överliggartypen var företrädd. De voro honom samtliga andligen underlägsna och delade knappast hans filosofiska intressen. Det var tydligen det kamratliga tyckets och trevnadens mera svåråtkomliga motiv, som fört dem samman. Från Oslo längtar han otroligt till sitt Uppsala men icke till fromma tebjudningar utan till Gästis (XII, 326).

I själva verket hörde nog vekheten och kvinnligheten mera till hans personlighets utanverk, mera till beteendet än till väsendet. Verkligt feminina drag lär man knappast kunna påvisa i Wikners karaktär. Inte ens om man, med anläggande av en numera icke aktuell synpunkt, skulle fatta kvinnlighet som liktydigt med svaghet och vankelmod, blir beteckningen träffande. Det är sant, att hans bästa vänner ibland tyckte att han ägde för litet av »det direkt manliga, handlingskraftiga, aggressiva». Den vitale och energiske Peter Wieselgren önskade honom en smula mer *ischys*, mer brysk och resolut kraft (XI, 458). Men Wikner hade rätt då han harmset tillbakavisade beskyllningen för svaghet och kvinnlig vekhet. Hans ömtåliga och älskvärdt undfallande yta dolde en nästan övermänsklig vilja, icke hård som stål men oslitlig och skoningslös, en vilja utan dagtingan och eftergift. Han ansåg själv, att något fattades i hans karaktär och hade liksom Engelbert i En sommarsvaghet ärligt strävat att förverkliga så många drag som möjligt av »det starka manliga idealet» (I, 140). Det lyckades honom dessbättre aldrig att komma ens i närheten av den bestövlade och rytande manlighetens ideal. Men han hade det som är mera värdefullt och mera sällsynt: det moraliska modet. S. A. Hedlund utfärdar ett riktigt betyg, då han presenterar den blivande professorn i Oslo för statsminister Sverdrup: »Mannen är en inåtvänd, anspråkslös, kanske något skygg, kontemplativ natur. Men hans rättskänsla sviker aldrig, och deraf denna sjelfständighet i tänkande och gärning, som den ortodoxa Boströmianismen icke kunnat fördraga ...» (XII, 660). Wikner var verkligen fullt medveten om de utsikter, som öppnade sig, då Boström offentligen utnämnt honom till tronarvinge i filosofiens värld. Hade han då bestämt sig för den akademiske karriärmakarens väg och satt i gång som rättrogen anhängare av systemet, skulle han snart, med sin makt över ungdomen och sin popularitet i alla läger, ha förvärvat en ställning som universitetets andligt ledande personlighet. Att han utan ett ögonblicks tvekan valde att söka sanningen på sin egen väg visar, att han hade en egenskap, som är förmer än den brutala kraften, nämligen sinnelagets tapperhet. Han var en naturligt anspråkslös och försynt man, men välgörande fri från den jämmerfulla ödmjukheten, den infantila karaktärens behov att göra sig liten och ynklig för att inhösta medlidande och beröm. Han visste sitt värde och hade en rätt utpräglad självkänsla. Redan som ung student kunde han bli förargad, då vännen Oscar Quensel vägrade att erkänna honom som ett snille. Om så fogade sig, drog han sig icke för att »fräckt och öppet tillstå», att han »af Gud fått stora gåfvor» och med dem ville »sträfva för att blifva stor» (XI, 374). Under några år vid midten av sextiotalet var Wikner som det filosofiska och litterära Uppsalas uppgående ljus ganska grundligt bortskämd. Han inkasserar sin berömmelse utan all falsk blygsamhet med dyster överlägsenhet utan att kunna eller vårda sig att dölja, hur han njuter av det intresse, som omsvärmade hans person och hans meningar, och hur gärna han spelar det problematiska geniets roll: »De fromme här i landet hafva kommit öfverens derom, att jag är ett olycksbarn ... Filosoferna se på mig med frågande, halft misstänksamma blickar; ty jag lär icke vara ortodox Boströmmare. Gubben sjelf tror mig vara sitt systems stödjepelare och glömmer aldrig att säga mig det. Har jag väl hjerta att säga honom, att jag icke tror på hans system, jag, hans sista hopp?» (XI, 383.)

»Han hade aldrig kommit det verkliga livet nära, han hade aldrig lärt känna det stoff varav det är gjort, aldrig känt dess tvivel eller delat dess vånda.» Så ha många förkunnare, tänkare och helgon gått sin väg som den gamle missionären i Pearl Bucks »Fighting angel», högt över vimlet, endast efter sin kallelses tecken och vägmärken. I helig omänsklighet ha de aldrig frågat efter, kanske inte ens sett, att deras väg gick fram över andras liv och lycka.

Wikner hörde icke till deras skara. Men det är uppenbart, att ett drag av ovärldslighet och inåtvändhet kännetecknar hans själsliga typ liksom hans tänkande. I det märkliga självbiografiska brevet till Fredrika Limnell av 7 december 1870 gör han följande bekännelse: »O, jag är egentligen ingen man. Jag är ett barn, rent af ett barn, och lik Erik [Svedbom] har jag aldrig velat bli stor. Jag förälskade mig som gosse i en inre verld af ljus och skär renhet; men när jag genom naturens makt tvingades utåt och måste befatta mig med denna verlden, då begick jag ständiga misstag. Jag måste gifva mig i samfärd med menniskorna, jag måste tala med dem och inför dem och göra öfverenskommelser med dem; men under de ord, som användes, förstodo de alltid något annat än jag» (XII, 40). För att icke överdriva betydelsen av detta uttalande för bedömandet av Wikners karaktär måste man hålla i minnet, att det har nedskrivits under en svår depressionsperiod med kroppslig svaghet och djup själslig ångest och att det är riktat till en äldre väninna, hans »goda, kära Tante», inför vars moderliga förståelse regressen till det barnsliga förefaller mera naturlig. Begreppet psykisk infantilism var på Wikners tid icke uppfunnet, och han kan därför tillåta sig en sorglöshet i valet av uttryck, som nu för tiden vore otänkbar. Uttalandet visar emellertid att Wikner hade en stark känsla av att tillhöra fantasins martyrer, för vilka den inre världen är den reala och som förnimma kontakten med den hårda verkligheten som en plåga och en evig missräkning.

I sin filosofiska tankevärld levde han helst bakom fällda jalusier. Motståndarna påtalade hans obenägenhet att lära av andra, hans likgiltighet för impulser och uppslag utifrån. »I allmänhet var det svårt», skriver Åberg (Carl Pontus Wikner, 24), »att med honom komma i ett längre resonnemang i vetenskapliga ämnen; han var i dessa ämnen föga meddelsam». Till Enar Sahlin har han en gång yttrat, att han icke vågade besöka Carl Yngve Sahlins föreläsningar eller deltaga i Filosofiska föreningens förhandlingar, emedan han var rädd att störas i egna tankegångar. Att Wikner efter avfallet från den rättrogna boströmianismen drog sig för tankeutbyte med uppsalafilosoferna är kanske med hänsyn till skolans ofta påtalade dogmatism och sektanda rätt förståeligt. Men det förklarar icke, varför man i Wikners filosofiska skrifter finner så ytterst få spår av påverkan från eller ens känning med andra tänkare. Det hela kan icke avfärdas endast som ett utslag av den nervösa karaktärens ömtålighet och rädsla för störande och uppslitande ingrepp. Det är tydligen ett konstitutivt drag. Det kan nämligen icke heller nekas, att hans filosoferande stundom lider av en viss böjelse för verklighetsfrämmande spetsfundighet och ofruktbar dialektisk lek.

Men hans inåtvändhet blir aldrig verklighetsflykt och ännu mindre världshat. Redan i de filosofiska dialogerna, trots deras akademiska stil och svala abstrakthet, och än mera i hans noveller finnas teckningar både av karaktärer och situationer, som visa att i Wikner fanns stoff till en verklighetsskildrare av icke föraktliga mått. Men hans kontakt med verkligheten var framför allt samlad i en punkt: hans intresse för det personliga. Det är symptomatiskt att, under det han – exempelvis i breven från den korta utlandsresan 1873 – skildrar platser och naturscenerier med konventionella uttryck, forma sig hans ord om människorna ofta till säkra och träffande snabbteckningar, som i ett par ord ge det konkreta och väsentliga.

Hans ömma och varma hjärtas sympati var visserligen ganska universell. Ännu under sina sista år strävar han efter en världsbild, där han kan få rum i evigheten också för sina vänner bland djuren. »Jag delar med dem gemensamma minnen från min drömmande aningsrika barndom, och jag anar, att jag skall träffa dessa små själar åter upplyste i ett klarare ljus» (XII, 248). Men han älskade människorna. En vansklig böjelse sådan världen nu en gång är. Men Wikner lärde sig att se på människorna som på sina pojkar i Uppsala katedralskola : »Skolan», skriver han på nyåret 1877, »är mig kär, och skolgossarne för mig ett slags högre

väsenden, ehuru hvarje dag, timma och minut, som jag tillbringar i skolan, med erfarenhetens eftertryck säger mig, att de med få undantag äro ena stora drumlar och lymlar» (XII, 120).

Wikner tillhörde det fåtal utvalda, vilkas personliga tillgångar förefalla mycket rikare än deras yttre gärning låter ana. Han var själv medveten om den hemlighetsfulla dragningskraft hans personlighet utövade, och i yngre år kunde han ibland tala om sin makt med nästan demonisk självkänsla: »främlingen, som nalkas mig, erfar en besynnerlig känsla, af hvad slag vet han knappt sjelf. I mitt ansigtes spegel ser han skimret af de stigande och fallande vågor», som alla ila mot evighetens mål. »Det skådespelet fängslar honom; han känner sig betvingad af en osynlig makt» (till Oscar Quensel, XI, 367). Med en märklig överensstämmelse i bildvalet tecknar Sigfrid Wieselgren hans personlighets trollmakt. Han kunde vara glad som ingen annan. »Men det var solglans på de djupa vattnen; allvaret rufvade derunder, vi visste, att dess böljor kunde häfva sig när som helst. Och de gjorde det. Huru lyssnade vi icke till vågbruset, som sade oss, att äfven vi voro evighetens barn, att äfven vi måste för oss reda våra höga anor». »Det var stående tradition, att hvarje något sånär idealt riktad student skulle svärma för Wikner», skriver Ullman. (Tidskr. för kristl. tro och bildning 1889, 116.) »Med det blida vemodsdraget, huvudets stereotypa lutning och den klart tecknade profilen liknade han en klassisk Antinous». Så blev Wikner ideal och föredöme, rådgivare och själasörjare åt äldre och yngre kamrater. I januari 1868 utgjuter fru Edla Afzelius, Johan Gabriel Richerts dotter, sitt hjärta för sin dyra älskade vän, biskopinnan Beckman i Härnösand. Hon har stort bekymmer för systersonen Harald Hjärne, »som hemfallit till en svår mjeltsjuka, hvilken åtminstone endels har sin grund i felslagna förhoppningar på egna alltför högt byggda planer». Hon är hans enda vän och förtrogna. Men när hon icke vet sig annan råd skickar hon sitt biktbarn till Wikner. (Otryckt brev, tillhörigt fru Ellen Tiselius, f. Afzelius.)

Sitt inflytande över ungdomen utövade dock Wikner egentligen på avstånd, som författare och framför allt som talare, genom sitt besjälade blida svårmod, röstens välljud och det fina vårdade uttalet. Rätt märkligt är, att den kristna gymnasiströrelsens idol, enligt ganska enstämmiga vittnesbörd av forna lärjungar, som lärare på intet sätt varit hänförande eller fängslande. Han verkade sällan entusiasmerad av sitt ämne och hade svårt att få riktig kontakt med eleverna. Man hade på ömse sidor en känsla av att avståndet var för stort. Hans lektioner ansågos allmänt som tråkiga. Det tycks på sin höjd ha varit i ett litet fåtal förstående själar, som ens märktes »den andaktsfulla stämning», som påstås ha vilat över klassrummet under hans lektioner (C. P. Wikner, Minnesblad af en tacksam vän, 53). Där var aldrig fråga om uppbyggelse eller personlig vädjan. Norbecks teologi förhördes, torrt och sakligt. Wikner dikterade visserligen ofta andra definitioner än lärobokens, men förbättringarna voro uteslutande av formellt logisk art, och han inlät sig aldrig på någon diskussion av kyrkoläran. Han ansåg det förmodligen på goda grunder alltför riskfyllt att inför ett så ungdomligt auditorium framlägga sin egen syn på de religiösa frågorna. Diktaren Wikner tycks icke heller som lärare i modersmålet ha gjort något starkare intryck. Med sin av skrivsjukan osäkra hand gjorde han de nödvändiga rättelserna i marginalen men talade föga om uppsatserna och gav inga regler eller allmänna anvisningar. (Meddelanden av professor Bernhard Risberg.)

Han tycktes ha svårt att komma de unga nära, det gällde både skolpojkar och studenter. »Jag tror aldrig», skriver en av hans forna lärjungar, »att jag hörde om någon student, att han gått upp till Wikner och sökt ledning och hjälp i andligt bekymmer ... Han verkade hemlighetsfullt renande i tillbakadragenhet och stillhet». (Lektor Enar Sahlin.)

Han hade ett starkare behov än andra av gemenskap och personlig anslutning och har med mera hängivenhet än de flesta odlat vänskapens konst. Men han var i sin vänskap starkt selektiv. Liksom hos de religiösa mystikerna gick hans gemenskapsdrift snarare på djupet än på bredden. Den sökte de få, den förtroliga kretsen, de utvaldas brödraskap och var i sin utkorelse lika irrationell som det predestinerande nådavalet. Men på dem som stodo utanför utövade han även på avstånd sin egendomliga attraktionskraft.

Vad var den innersta orsaken till denna gåtfulla makt? Det enkla svaret är väl, att det först och sist var hans eget hjärtas värme, den levande samkänslan med allt som bar personlighetens märke, som strömmade tillbaka till honom själv. Den oförklarliga makten över hjärtan vinner blott den, som kan offra mera än plikt och skyldighet fordrar. Wikners starka sympati- och ömhetsbehov tog sig under hans yngre år framför allt uttryck i en överspänd vänskapskult. En gång vid tio eller elva års ålder hade han haft en upplevelse, som för lång tid bestämde hans inre utveckling. Han upptäckte, att en ny hemlighetsfull och farlig kraft drev sitt spel i hans väsen. Från hans ståndpunkt tedde den sig fasansfullt syndig och oren, och med ens satte han in hela den fruktansvärda viljekraft, som bodde i hans bräckliga lilla varelse, för att bekämpa den (XII, 30). Han lyckades också, som det förefaller rätt fullständigt, att driva demonen tillbaka till underjorden. Från den tiden blev han en fanatisk svärmare för renhet. Han älskade ingenting i världen så som rena tankar, rena ord och en ren blick. Wikners renhetslängtan har emellertid ingen frändskap med den munkmoral, som gisslar köttet och våndas under dess eviga uppror. Snarare liknar den i sin svala idealitet senantikens filosofiska asketism.

För hans varma ömhetsbehov fanns alltså ingen annan legitim utväg än vänskapens. »Jag hade», säger han, »under min ungdom svärmat för en förbindelse mellan tvenne själar, hvilka för att bindas vid hvarandra icke behöfde några band af en mer eller mindre förfinad, mer eller mindre berättigad sinlighet» (XI, 478). Hans ideal blev tonårens svärmiska vänskap, denna vänskap som får sin färg och egendomliga värme av en omornad och oförstådd kärleksdrift, men som själv är fullkomligt okunnig om detta sitt ursprung. Att inte vilja förstå, att ungdomlig vänskap *kan* äga denna karaktär är i förbigående sagt inte bara dålig psykologi utan ibland också dålig moral.

Som man kan vänta varade hos Wikner den svärmiska vänskapens period längre än vanligt, och kring dess problem kretsar till en början hans tanke och hans diktning. Han ägnade sig åt vänskapen icke blott med ett lidelsefullt allvar, som i fråga om själslig gemenskap ställde vännerna inför kravet: allt eller intet, utan också med en sträng idealitet. Han ville, som han själv uttryckte saken, att hans vänner skulle ställas inte blott inför honom själv utan också inför evighetskravet. I Wikners vänskapsförbindelser inträdde alltid förr eller senare en kris, då han plötsligt och oväntat sade upp förbindelsen och bjöd vännen farväl för alltid. Ibland förebar han, att vänskapen blivit för het; den hotade att inta den plats i hans själ, som måste vara förbehållen åt Gud. Men oftare hette det tvärtom, att vänskapen givit för litet; den hade icke motsvarat idealets stränga fordran. Den jordiska vänskapen hade ingen ringare uppgift än att, så vidt det inom tidsexistensens gränser kunde vara möjligt, förverkliga den andliga enhet, som var det gudomliga självt. »Var det», skriver han i Tankar och frågor inför Människones Son, »en sanning, att evigt och inför Gud alla åtskillnader voro bortfallna, så att Gud i rent ordagrann bemärkelse vore allt i alla, och det, varigenom personerna från Gud och varandra skilde sig, sålunda vore intet; då borde väl också inom detta jordelivet en sådan personernas sammansmältning i Gud på någon punkt komma till verklighet. O, min Herre Kristus, hur mycket titaniskt våld har jag icke på min egen och andras själar utövat för att giva verklighet åt denna tanke! Och då, när jag trodde mig hava lyckats, och det helt plötsligt blev mig uppenbart, huru alltsammans varit en illusion, huru blödde då icke min själ, såsom träffad av det skoningslöst svängda gisslet! Det var i dessa själens marterdagar, som jag så att säga led min panteism ihjäl» (VII, 43).

Verkliga förhållandet är tydligen, att Wikner icke själv förstod de djupare själsliga orsaker, som betingade växlingarna i vänskapens klimat. Men de båda motsatta förklaringarna äro från en viss synpunkt sett lika sanna. Wikner ställde sin vänskap liksom allt annat, som grep in i hans öde, i nödvändigt samband med den djupa metafysiska grunddrift, som behärskar hela hans liv: längtan efter evighet och Gud. Varje betydelsefull tilldragelse blev ett märke vid den väg, som Gud tagit genom hans själ »i glödande eld och stilla ljus» (XII, 65).

»Starkare än hvarje annan känsla i min själ var den, som ville bereda rätt och helgd åt den personliga

individualiteten» (Anmärkningar vidfogade doc. Åbergs granskning, 115). Med en sådan grundinställning gjorde Wikner vid början av sextiotalet bekantskap med Boströms filosofi. Dess klarhet, slutenhet och ideala syftning tilltalade honom djupt. Och dock blev hans förhållande till boströmianismen från första stund dialektiskt. Med den boströmska idealismen kunde han aldrig riktigt finna sig till rätta. Om vara är lika med förnimmas och den mänskliga personligheten en evig tanke hos Gud, så blir, menade han, antingen vår personlighet overklig eller, om mångfalden, individualiteten är verklig och väsentlig, blir Gud ett tomt begrepp.

Närmast försökte han nu lösa konflikten så, att han offrade den personlige Guden. En afton i januari 1864, medan en söndagskvälls tysta frid ruvar över tomma gator och snöhöljda hus, sitter han med flammande kinder framför skrivbordet i sitt studentrum på Övre Slottsgatan för att meddela sin vän Oscar Quensel århundradets filosofiska upptäckt. Gud är person, men allt vad han är, är han fullkomligt. All personlighet är hans, också min egen. Min personlighet är Gud. Jag är Gud. Han häpnar själv över sin titaniska djärvhet: »Blif icke förskräckt, Oscar! En menniska tillförene har vågat uttala den sanningen, som dock är en evig sanning». Sedan dess »har, så vidt jag vet, ingen dödlig vågat åter upprepa de tre orden: jag är Gud» (XI, 369).

Wikner misstog sig då han trodde sig vara ensam om sin himlastormande lära. Mystikens adepter i skilda religioner ha då och då yttrat samma tanke. År 923 korsfästes i Bagdad bomullsvävaren Halladj därför att han sagt: Jag är Gud och motiverat sin sats med ett religionsfilosofiskt resonemang, som icke är klarare men kanske lika djupsinnigt som Wikners. I 1860-talets Uppsala riskerade Wikner icke att bli korsfäst för sin lära. Han blev tvärtom genom sin »panteism» en högst intressant person och föremål för sina unga vänners bävande beundran, under det de äldre boströmianerna betänksamt avvaktade vad som skulle varda av detta filosofiska underbarn.

Wikner var emellertid ingalunda sadelfast i sin filosofiska panteism. Hans tanke befann sig på rastlös vandring, och i hjärtat levde den kristna barndomstron alltjämt kvar, om också anfäktad av tvivel och starkt omvandlad genom mötet med filosofiens andemakter, och förblev den egentliga drivkraften i hans själ livet igenom. Tidigt skymtar den lösning, som för honom blev den definitiva. En majdag 1865 tar han avsked av sina studenter med en i ett filosofiskt kollegium högst överraskande personlig bekännelse: *En* har trädt fram och sagt: »*Jag* är Sanningen. Att Han däri sade sant, det är min övertygelse, min tröst, och – jag skyr icke att bekänna det – de nämnda orden äro min högsta filosofi» (II, 69).

I slutet av året 1870 genomled Wikner en svår personlig kris. Om dess egentliga innebörd har han själv lämnat i viss mån motsägande uppgifter. Frågan om dess förmenta ursprung och orsak har kanske i detta fall ingen avgörande betydelse. Den steg upp ur dunkla djup och innebar först och sist, att ett viktigt blad vändes i hans själs historia. Från denna tid spåras i viss mån en ny linje i hans personlighet. Han har verkligen, som han själv menade, fått mera stål i viljan, han har vunnit mera medveten självständighet, mera ro och behärskning. Vid jultiden 1872 framlägger han sin nya religiösa syn i ett arbete, som får anses som ett av de märkligaste i vår religiösa litteratur: Tankar och frågor inför Människones Son. Redan genom sin form intar denna bok en särskild rangställning. Det är en intellektuell bön, en tankens tillbedjan, som i ädel värdighet och lyftning söker sin like.

Den Människoson, till vilken Wikner riktar sina bekännelser och frågor, bär inte längre den dogmatiska och metafysiska kyrkolärans främmande skrud. Läran om de två naturerna finner Wikner orimlig, och inför försöken att teologiskt utveckla jungfrufödelsens tanke utbrister han med stilla humor: »Du gode Herre, hvad tänkte du då i din himmel, när din församling på jorden sysselsatte sig med sådant?!» (XII, 69.) Den kyrkliga försoningsläran kan han lika litet godtaga. Tanken att Gud skulle räkna som min en gärning, som en annan utfört, finner han hädisk. Ännu bestämdare tar han avstånd från väckelsefromhetens sentimentala Jesuskult. Att han själv i ungdomsåren under en kortare »väckt» period brukat dess tungomål avbeder han

nu högtidligen som en förbrytelse mot mästarens höghet.

Wikner tar sin utgångspunkt i evangeliets mest anstötliga ord, det förtvivlans rop, som skenbart låter lidandets drama sluta i bitter meningslöshet: Min Gud, min Gud, varför har du övergivit mig? Detta lidande, som når själens innersta och går innanför känslan in i själva förståndet, anser sig Wikner själv ha erfarit i den sista krisens Getsemane. Det binder honom därför oupplösligt vid hans mästare, som genom sin rena viljas seger räddat hans tro på människan och samtidigt fört honom åter till Fadern. Ångestropet på korset röjer, att Jesus ännu med sin vilja håller fast vid Fadern – »*min* Gud» – fastän tvivlet bemäktigat sig hans förstånd och tanke och bryter ut i den förtvivlade frågan: Har Gud övergivit honom? Har hans verk varit förgäves, hans tro på sin kallelse ett självbedrägeri? Så är han sönderslitén och splittrad i själva sitt väsen; viljan står på en sida, förståndet på en annan. Så djupt har den disharmoni, som är syndens verk och följd, trängt in i mänskligheten, att den nått hans, gudasonens förstånd. Skall den bemäktiga sig även hans vilja? Därom står den strid han utkämpar, icke blott för världen utan också för sitt eget andliga liv. Ty den enastående ställning han intar som Guds son utesluter icke möjligheten av ett fall. Skall han svika i provet? Skall den enda möjligheten att vrida den genom synden störda världsutvecklingen till rätta gå förlorad? Men han bestod lydnadsprovet, och därigenom har han blivit mer än den ideala människan – det ligger för Wikners känsla »något flackt i den livsåskådning», vilken i Kristus »endast finner en vis lärare och en högsta förebild» (VII, 74) – han har blivit Frälsaren och Medlaren, som för oss till Fadern. Det finns verkligen en punkt i människolivet, som synden icke förmått befläcka, en lydnad för Gud, som varit fullkomlig. »Mänskligheten är därför icke längre en till döden hemfallen organism. Hon vore så, om den andliga sjukdomen, synden, hade lyckats bemäktiga sig hela organismen och lyckats bemäktiga sig själva livskällan, vilken i andligt avseende naturligtvis är den heligaste mänskliga viljan» (VII, 166).

Försoningen är alltså egentligen Kristus själv och hans fullkomliga lydnadsgärning. Så långt står Wikner på samma linje som den liberala teologin. Karakteristiskt är emellertid, att Jesu enastående religiösa ställning för honom icke är ett historiskt faktum, vilket som sådant varken kan eller behöver stödas med förnuftsbevis, utan den har i verkligheten en metafysisk nödvändighet. Liksom det blott kan finnas en absolut personlighet, »så kan det icke heller finnas mer än en person, som är obetingad i den meningen, att Gud Fader allena utgör hans grund. Men en sådan person måste finnas». Ty Fadren »måste äga som föremål för sin heliga vilja och kärlek en verklighet, som icke äger någon annan brist än den att icke vara alldeles detsamma som han» (VII, 196–97). Att Kristus blivit människa och undergått sitt lydnadsprov är på samma sätt ur tankens synpunkt nödvändighet. Så utgör Wikners kristna humanism rena motsättningen till den i våra dagar härskande teologien, vilken i sin religiösa irrationalism tagit starka intryck av den tänkare, för vilken gudamänniskan är högsta tänkbara anstöt och förargelse för allt förnuft: Sören Kierkegaard.

Wikner ansåg sig med denna spekulation ha inför sin tanke rättfärdigat den kristocentriska fromhet av, som det förefaller, väsentligen normal kyrklig typ, som länge och djupast sett ända från ungdomsåren varit hans innersta personliga bekännelse. Med vad rätt han hyste denna övertygelse skall icke här undersökas. Wikner är icke det enda exemplet på hur den aktuella fromheten med dess karakteristiska hållning och stämning, dess ord och åthävor, kan fortleva tämligen intakt, oberoende av beskaffenheten hos de teologiska substruktioner, med vilka den inför förnuftets domstol försöker försvara sina gärningar.

Hos Wikner framträder för första gången en svensk lekmannafromhet, som har bildningens märke utan att vara teologiskt färgad och är kristen utan att vara vare sig kyrklig eller sekteristisk. Den religiösa liberalismen, som hos Viktor Rydberg och andra varit enbart religionskritik, har hos honom verkligen blivit religion, fromhet. Wikner har emellertid ingalunda i allt accepterat den dåtida kristligheten. Han fann den för snäv och instängd, bigott och livsfientlig. »Af sjuklig pietism, af hvad man särdeles den tiden betecknade med namnet läseri fanns hos honom ej ett spår» (Åberg a. a. 11). Han har enligt sin egen försäkran icke avskytt någonting så djupt som »sentimental överspändhet och överspänd sentimentalitet». En av hans

lärjungar berättar, att han som andra kristendomslärare brukade börja sina lektioner med en kort bön, men han underlät därvid att knäppa händerna. Det var, säger han, något skenbart oväsentligt, men man kunde inte undgå att märka det.

Det var kanske ingen tillfällighet. Wikner hade inte mycket tillövers för den religion, som yttrar sig i åthävor, maner och fromma ord. Hans inställning mot samtidens officiella kristendom blir under 70-talet alltmer kritisk. Dess dystra uppsyn vittnar om förtorkade själar och bundna viljor. »Jag har en förskräckelse för ansigten, som i religionens namn blifvit mumieartade: det är den gräsligaste af motsägelser. Då tycker jag bättre om rama hedningar ... Gud ske lof», skriver han till hustrun, »att du icke anser dig vara en kristen, och att jag icke heller gör anspråk på det namnet. Jag tror, att vår herre Kristus sjelf skulle afstå derifrån i våra dagar» (XII, 156). De skarpa utfall mot kristendomens negativa moral och mot den konventionella anständigheten, som han gjorde i det märkliga föredraget om kulturens offerväsen, voro allvarligare menade än hans fromma vänner synas ha förstått. För Karl Warburg yppar han sina motiv: under den Wicksellska striden »hade jag från åtskilliga håll i den visa staden känt mig omhvärfd af en fariseisk sedlighetsande, hvilken jag hatar långt mer än sjelfva osedligheten ... Jag är ända till vämjelse trött vid att smeka estetisktfromsinta öron med idel vestanväder» (XII, 177). Under åttiotalet skärpes hans kritiska inställning mot den kyrkliga kristendomen, tydligen under inflytande från Viktor Rydberg och de liberala göteborgsvännerna. Kristendomen har behållit alltför mycket av trångsynt judisk moralism. »Hebreiskan är ett konsonantspråk, det är något hårdt deri. Månne den kristna bildningen tog detta i arf, när kristendomen ärfde judendomen. Och månne icke en och annan satt det arfvet i halsen!» (XII, 181.) Kristendomen är, förklarar han, i hans mun icke liktydig med kyrkans faktiska lära, vilken han finner i många stycken felaktig. »Kristendomen är först och främst Kristi eget lif och förhållande till Fadren och dernäst ett menniskans lif med Kristus inför Fadren, hvilket allt fått sin rikaste afspegling i Bibeln». Bibeln är emellertid icke ett andligt konversationslexikon, där man uppsöker bevis för dogmatiska satser. Den bjuder kristendomens innehåll avspeglat i mänskliga medvetanden, ofta i dunkelhet och mänsklig ofullkomlighet. »Hvad som deri är menskligt och hvad som deri är guddomligt, det får hvarje menniska för sig afgöra inför Gud, som ransakar hjertan» (XII, 214). Det är i enkel och rättfram formulering det program, som årtionden framåt skulle samla frisinnad och framstegsvänlig kristendom i vårt land.

Inte heller för den dåtida teologin med dess blandning av nylutersk ortodoxi och pietistiskt bigotteri hyste Wikner någon djupare beundran. Då år 1878 Myrberg, som representerade frisinnet inom fakulteten, ville förmå Wikner att söka en teologisk professur, avböjde han i ett märkligt, hittills otryckt brev, som ger en klar belysning åt hans inställning till den officiella kyrkliga teologien, Myrbergs förslag:

Marstrand den 29de juli 1878.

Min käre Broder!

Först för 3ne dagar sedan mottog jag din skrifvelse från Finland. Hjertligen tackar jag för all den vänlighet mot mig du ådagalagt såväl genom detta bref som vid flere föregående tillfällen. Godt, om jag deraf vore förtjent.

Likväl tror jag mig icke böra söka den ifrågavarande professuren. Visserligen tror jag min egentliga kallelse vara den att verka såsom academicus eller åtminstone såsom vetenskapsman, men i den theologiska fakulteten vill jag icke komma, åtminstone icke i mitt nuvarande utvecklingsskede. Jag är på långt när icke så stark som du; det själslugn, jag ovillkorligen behöfver för att tänka klart, skulle man inom den fakulteten snart beröfva mig: jag skulle känna min ande belagd med bojor, mycket, mycket värre än dem jag nu bär. Såsom skolmästare har jag redan på grund af mina lärjungars späda ålder ingen möjlighet att framlägga en till sin ortodoxa halt tvifvelaktig spekulation: jag talar om för dem hvad kyrkan lär, och dermed punkt. Såsom theologie professor vore jag förbunden att vara vetenskaplig, att framlägga en spekulation, och det

skulle då icke vara mig möjligt att icke i rätt väsentliga punkter komma i strid med kyrkans bekännelse. Jag inlåter mig här alldeles icke på spörsmålet om hvilka differenser från kyrkans lära som kunna behållas eller icke på en sådan plats som den påtänkta; men jag förstår, att då jag ännu eger den lyckan att stå *utanför* den theologiska fakulteten, jag icke kan hafva skäl att, *utan ett bestämdt pligtbud*, inträda der, hvarest nya band skulle omslinga mig. Och ett sådant pligtbud finner jag nu icke vara för handen, enär jag icke känner någon den minsta inre drift i riktning mot det ifrågavarande embetet. Härtill kommer nu, att jag icke alls eger den speciellt theologiska lärdom, som en professor i ett sådant ämne väl bör ha. Det är nu en brist, som småningom kunde fyllas; men, uppriktigt sagt, jag saknar lust äfven till detta.

Jag anser nu visserligen icke troligt, att jag skulle kunna få platsen; men för det första skulle det ju kunna vara tänkbart, åtminstone genom någon nu oberäknelig omständighet, och för det andra synes det mig oegentligt att blott för vinsten af ett förslagsrum söka en plats, som jag ej önskar att få. Wisserligen skulle det glädja mig, om vederbörande funne mig värdig ett förslagsrum; men förlusten af den utmärkelsen är mig personligen mer än tillräckligt ersatt genom de fördelaktiga omdömen du vid ett par tillfällen om mig uttalat.

Jag anser mig sålunda icke böra söka platsen; men ännu en gång tackar jag dig för din godhetsfulla hågkomst, och är mycket glad, att den personliga tjenst du velat göra mig, af dig kunnat anses som en tjenst äfven åt vetenskapen. Jag hoppas att på något sätt tillfälle skall beredas mig att blifva till nytta för vetenskapen, äfven den theologiska, så vidt den verkligen vill göra skäl för sitt namn. Jag vill säga dig i förtroende, att jag aldrig ifrigare än just nu – så vidt nämligen tid och krafter tillåta – beredt mig just på en sådan framtida möjlighet, och jag finner en viss förnöjelse i att höra, huru man i alla kretsar, på grund af mina esthetiska och på det uppbyggliga riktade skriftalster, numera anser sig säker för alla vetenskapliga angrepp från min hand. Just nu samlar jag behöflig erfarenhet och smider i tysthet mina vapen, och hvad jag aldrig bedit i mina yngre dagar det beder jag nu: Gud låte mig få lefva. – Men tyst om detta! – – –

Även Viktor Rydberg avrådde honom bestämt från att mottaga professuren (XII, 153).

De vetenskapliga planer, som Wikner här omtalar, utförde han i sina arbeten Om egenskapen och närgränsande tankeföremål och Tidsexistensens apologi, där han fortsatte sin kritik av den boströmska idealismen och rationalismen. Det senare arbetet, kanske det märkligaste i hela Wikners filosofiska produktion, innebär på en viktig punkt en radikal brytning med hela hans tidigare tänkande. Wikner uttalar här den meningen, att all verklighet, även den högsta, måste vara tidsbestämd. Begreppet evighet i filosofisk mening tedde sig för honom såsom »den för en lefvande varelse afskräckande och förstenande bilden af en tillvaro, i hvilken ingenting sker och af en Gud, som icke är verksam». Som enda möjligheten att rädda såväl Guds som den ändliga personlighetens verklighet framstår utvägen att tänka sig tidstillvaron som en nödvändig bestämning hos all verklighet. Wikners tankar på denna punkt visa långt över hans egen tid och det filosofiska problemläge, varifrån han utgått.

»Min ställning är rätt svår, i det att i min själ med oafvislig makt mötas tvenne intressen: kristendomens och den sjelfständiga tankens. Jag känner, att jag skulle begå ett andligt sjelfmord i samma ögonblick jag undertryckte en af dessa makter» (XII, 62). Det var Wikners övertygelse, att de två alltmer skulle finna varandra, att tanken alltmer skulle kristnas och tron alltmer genomlysas av tankens klarhet. (Jfr XI, 436.) Från början till slut bekämpade han utan förskoning den »olycksaliga» läran om »det förblindade förnuftet» (XI, 307).

Grymt ha de femtio åren, som förflutit sedan Wikners död, farit fram med hans ädla humanistiska optimism. Man har icke längre tid med det lugna och tålmodiga tänkandet över tillvarons djupaste frågor. På alla håll är man som bäst i färd med att avskriva de verkliga problemen, förenkla och sammanfatta sina meningar till partibudskap, deviser och slagord. Den fria tanken har fått strid med andra makter än den religiösa

dogmatismen, och tron, som kämpar för sitt liv, söker sammantränga sitt evighetsvida innehåll i ett fattigt handlingsprogram, som rymmer fyra absoluta krav.

Den västerländska kulturen har kanske hunnit långt på utförsvägen. Ännu har dock ingenting inträffat, som bevisligen upphävt den livets eviga lag, som säger att morgon ändå till sist följer på natt. Att trots allt våga tro, att godhetens och förnuftets makter ännu inte helt sagt farväl till vår stackars jord, och våga hoppas, att tron och tanken en gång under bättre tider skola återuppta sin eviga dialog, det är den bästa hyllning vi kunna skänka Pontus Wikners minne.

Digitaliserad av Litteraturbanken.

Konverterad av Arkivkopia och publicerad på
https://arkivkopia.se/sak/littbank-AndraeT_PontusWikner.

Filen skapad 2018-12-13 18:07:50.290409